

Μιχάλη Ψαλιδόπουλου

Διεθνής σύγκρουση και οικονομική σκέψη.

Διεθνές εμπόριο και εθνικό συμφέρον

17ος-20ός αιώνας

Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα, 2003

«Δύο είναι οι αιτίες του πολέμου: η επιθυμία για κυριαρχία και η επιθυμία για κέρδη». Η πρώτη αναφέρεται στη διάθεση των κρατών για επέκταση πέραν των συνόρων τους, ενώ η δεύτερη «ξεπηδάει από την εμπορική τάξη (και την πίεση που ασκεί στην κάθε κυβέρνηση) αλλά και από το ιδιωτικό συμφέρον των κατασκευαστών όπλων». Το παραπάνω απόσπασμα από τη σελίδα 179 του βιβλίου αναφέρεται στις αμέσως μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο αναλύσεις ενός σημαντικότερου στην εποχή του οικονομολόγου, του Arthur Cecil Pigou. Θα μπορούσε ωστόσο να'χε γραφτεί την επομένη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ή την επομένη των Ναπολεόντειων πολέμων, ή ακόμη και χθες, την επομένη του Β' Αμερικανό-Ιρακινού πολέμου! Το καίριο ζήτημα της μελέτης του Καθηγητή στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Μιχάλη Ψαλιδόπουλου, αφορά ακριβώς σε αυτήν την κοινή σε όλους τους σύγχρονους πολέμους διαπίστωση.

Στον τελευταίο πόλεμο του Ιράκ, οι πάντες διαπίστωναν έναν

προφανή λόγο, το πετρέλαιο της Μέσης Ανατολής. Είναι αλήθεια τόσο προφανής η σχέση μιας διεθνούς στρατιωτικής σύγκρουσης και των ποικίλων -ιδιωτικών τε και κρατικών- οικονομικών συμφερόντων; Εάν ναι, γιατί τα κράτη επιλέγουν τη σύγκρουση για την επίλυση των οικονομικών διαφορών τους; Μήπως τελικά «συμφέρει» ο πόλεμος; Γιατί τότε οι οικονομολόγοι, κυρίως της επικρατούσας Νεοκλασικής Σχολής, που εξυμνούν τις δυνατότητες της αγοράς και του ελεύθερου ανταγωνισμού, εξορκίζουν τον πόλεμο ως ακραία ανορθολογική πράξη; Γιατί, ποιος συνεπής φιλελεύθερος θα έθετε ποτέ το δίλημμα της επιλογής μεταξύ ειρήνης, ευημερίας, ελεύθερου εμπορίου και πολέμου, δηλ. της ακρότατης μορφής στέρησης της ελευθερίας του άλλου; Κάτι τέτοιο, όπως και όταν ρωτάς «τα λεφτά σου ή τη ζωή σου», αντιβαίνει στην ουσία της φιλελεύθερης σκέψης που είναι η δυνατότητα ατομικής επιλογής.

Το εξαιρετικά ενδιαφέρον και δραματικά επίκαιρο βιβλίο του

Ψαλιδόπουλου, επαναφέρει στο επίκεντρο της τρέχουσας συζήτησης την παμπάλαια σχέση πολέμου και οικονομίας, ή –διαφορετικά– διεθνών συγκρούσεων και οικονομικών συμφερόντων, ή –αν προτιμάτε– εθνικών συμφερόντων και οικονομικών ανταγωνισμών. Το βιβλίο αυτό έρχεται να θυμίσει σε όσους το ξέχασαν και να πληροφορήσει όσους δεν γνωρίζουν, πόσο στενά συνδεδεμένο είναι αυτό το δίπολο του εμπορικού με τον πολεμικό ανταγωνισμό από τότε που εμφανίστηκε ο καπιταλισμός ως κοινωνικό και οικονομικό σύστημα. Στο πρώτο μέρος του βιβλίου, ο συγγραφέας καταγράφει με την αρμόζουσα ακαδημαϊκή ψυχρότητα από το 1600 και ύστερα, εκατόν εβδομήντα επτά σημαντικές διεθνείς θερμές συγκρούσεις! Από αυτές, οι εξήντα τουλάχιστον αναφέρονται σε οικονομικές κυρίως διενέξεις με αφορμή το εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα, τον έλεγχο των πρώτων υλών και τον αποικιακό ανταγωνισμό. Διαπιστώνει μάλιστα κανείς ότι οι διεθνείς συγκρούσεις αυξήθηκαν κατά την «ειρηνική» περίοδο μετά το 1945! Μπορεί να έλειψαν οι παγκόσμιοι πόλεμοι, δεν έλειψαν όμως οι «μικροί» πόλεμοι, με αποτέλεσμα να μετράμε ήδη μέχρι το 1986, σε σαράντα χρόνια υποτιθέμενης ειρήνης, 20 εκατομμύρια νεκρούς, ενώ στον φονικότατο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο είχαμε «απλώς» τους διπλάσιους.

Στο δεύτερο και μεγαλύτερο μέρος παρουσιάζονται οι οικονομικές απόψεις για τον πόλεμο.

Την περίοδο του λεγόμενου «εμπορικού» καπιταλισμού, από το 1600 μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα, κυριαρχούσαν οι ιδέες προστασίας με κάθε μέσον της εθνικής παραγωγής έναντι των ξένων προϊόντων: «να πουλάμε στους ξένους, να μην παίρνουμε απ'αυτούς τίποτα» ήταν ο κανόνας που καθοδηγούσε τη σκέψη των ηγεμόνων και των συμβούλων τους. Οι Φιλελεύθεροι, δηλ. οι Γάλλοι «economistes» και οι Βρετανοί γύρω από τον Adam Smith, προσπάθησαν μετά το 1750 να ανατρέψουν αυτή τη λανθασμένη δοξασία, επικαλούμενοι τη φυσική αρμονία κάθε συστήματος, αρμονία που διαταράσσεται από τις ανθρώπινες παρεμβάσεις. Με αυτήν την λογική, ο πόλεμος είναι ένα κοινωνικά και οικονομικά καταστροφικό φαινόμενο που σπαταλά πολύτιμους πόρους και οδηγεί σε οικονομική καθυστέρηση και υπέρογκες δημόσιες δαπάνες για καθαρά αντιπαραγωγικούς σκοπούς. Για αυτόν το λόγο, ο Smith θεωρούσε ότι όσο πιο προηγμένη οικονομικά και πολιτισμικά είναι μια χώρα, τόσο λιγότερο επιθετική γίνεται στους γείτονές της.

Ωστόσο, παρόλη την επιρροή των φιλελευθέρων ιδεών, το ελεύθερο εμπόριο μεταξύ των εθνών ήταν μάλλον η εξαίρεση παρά ο κανόνας κατά το 19ο αιώνα, όπως τόσο εύστοχα έδειξε και ο Ελβετός ιστορικός Paul Baigoch. Αντί της κατάργησης των νόμων που περιόριζαν το διεθνές εμπόριο που διακήρυττε ο David Ricardo, κυριαρχούσαν

οι επιταγές του πρωθυπουργού Sir William Pitt: «η πολιτική της Βρετανίας είναι το βρετανικό εμπόριο». Έτσι οι διεθνείς συγκρούσεις όχι μόνο δεν αποφεύχθηκαν, αλλά η απόλυτη κυριαρχία της Βρετανικής ναυτικής ισχύος γέννησε νέα εθνικιστικά πάθη και αποικιοκρατικές βλέψεις. Αποτέλεσμα, σε πείσμα της βαθιάς πίστης του John Stuart Mill στην αντίστροφη σχέση μεταξύ διεθνούς εμπορίου και εθνικισμού, ο 19ος αιώνας τέλειωσε όπως άρχισε, με την πλήρη επικράτηση του επιθετικού προστατευτισμού. Ο Ψαλιδόπουλος εύστοχα επιμένει στην ανάλυση των ιδεών των Αμερικανών και των Γερμανών πατριωτών παρεμβατιστών που, όχι άδικα είναι αλήθεια, έβλεπαν τη ρητορική περί ελεύθερου εμπορίου, ως μία συγκάλυψη της επεκτατικής πολιτικής της Βρετανίας.

Η αυγή του 20ου αιώνα χαρακτηρίστηκε εύστοχα κατά τη γνώμη μου ως η εποχή του ιμπεριαλισμού. Είτε συμφωνεί κανείς είτε διαφωνεί με τις λενινιστικές απόψεις, οφείλει να παραδεχθεί ότι οι επισημάνσεις του για τα αίτια του «Μεγάλου Πολέμου» ήταν σε μεγάλο βαθμό σωστές. Αντιστρέφοντας τη λογική του Sombart που θεωρούσε ότι «ο καπιταλισμός δεν θα υπήρχε χωρίς τον πόλεμο», ο Lenin θεωρούσε ότι ο πόλεμος είναι το αποτέλεσμα της όξυνσης του διεθνούς καπιταλιστικού ανταγωνισμού: η εξάντληση των ορίων συσσώρευσης στο εσωτερικό των μεγάλων εθνικών οικονομιών,

τις οδήγησε σε έναν ανηλεή ανταγωνισμό για την κατάκτηση νέων εδαφών με ανεκμετάλλετους πλουτοπαραγωγικούς πόρους. Όπως επεσήμανε η Rosa Luxembourg, «ο μιλιταρισμός ήταν ο δίδυμος αδελφός του ιμπεριαλισμού», και οι δυο παιδιά του ώριμου καπιταλισμού.

Το ειρηνικό διάλειμμα του μεσοπολέμου επανέφερε στο προσκήνιο τις φιλελεύθερες ιδέες μαζί με την επικράτηση της νεοκλασικής σχολής του Marshall, του Pigou και του Robbins. Η μεγάλη κρίση του '29 και οι συνακόλουθες κοινωνικές επιπτώσεις κλόνισαν γρήγορα και καιρία την ούτως ή άλλως μικρή εμπιστοσύνη του κόσμου στη φιλελεύθερη φυσική πρόνοια. Η άνοδος των φασισμών στην Ευρώπη ήταν η άμεση συνέπεια της κοινωνικής αποδιοργάνωσης που επέφερε η μεγάλη κρίση. Το «αυγό του φιδιού» επώαστηκε εκεί όπου οι συνέπειες της κρίσης ήταν μεγαλύτερες και απαιτούσαν δυναμικές και «καθαρές» λύσεις. Ο Ψαλιδόπουλος μας θυμίζει πόσο σημαντική ήταν η αντικαπιταλιστική και ταυτόχρονα φιλοαγροτική-παραδοσιακή ρητορική για την άνοδο του Hitler στην εξουσία.

Καθόλου περίεργα η κεϋνσιανή πολιτική του Κράτους-καθοδηγητή της οικονομίας γεννήθηκε ακριβώς αυτήν την περίοδο. Όσο και να ξενίζει τους μη ειδικούς, ο Keynes ήταν η μοναδική σοβαρή φιλελεύθερη απάντηση στον οικονομικό και πολιτικό ολοκληρωτισμό της Ευρώπης του μεσοπο-

λέμου. Από μία άλλη δε άποψη, θα υποστήριζε κανείς ότι η Πολιτική Οικονομία του Keynes ήρθε απλώς να συγκροτήσει σε μία ολοκληρωμένη θεωρητική σύλληψη την πραγματιστική πολιτική του New Deal. Η μείζων διεθνής σύγκρουση του Β' Παγκοσμίου Πολέμου έφερε ουσιαστικά σε αντιπαράθεση δύο μοντέλα οικονομικής οργάνωσης: τον κρατικό φιλελευθερισμό του Προέδρου Roosevelt και του Λόρδου Keynes με την «πειθαρχημένη οικονομία» της ολοκληρωτικής Ευρώπης.

Όπως και να διαβάσει κανείς το βιβλίο του Καθηγητή Ψαλιδόπουλου, είτε ως ειδικός, είτε ως τεχνοκράτης, είτε ως πολιτικός, είτε απλώς ως πολιτικώς σκεπτόμενος, θα κερδίσει από τη συγκροτημένη του συνθετική παρουσίαση. Και αν μένει στον αναγνώστη μία αίσθηση *deja vu*, είναι ίσως γιατί η μήμη του είναι ασθενής. Η μέγιστη συνει-

σφορά του βιβλίου είναι κατά τη γνώμη μου ότι επιτυγχάνει τον κύριο στόχο του: αναδεικνύει την αξία της ιστορικής αναδρομής στις οικονομικές ιδέες του παρελθόντος, ως κύρια πηγή προβληματισμού για την ανάλυση της τρέχουσας πραγματικότητας. Ποιος δεν θα σκεφθεί διαβάζοντας το βιβλίο, τις αναλογίες της βρετανικής παντοκρατορίας του 1900 με την αντίστοιχη αμερικανική του 2000, ή ακόμη του ανερχόμενου μιλιταρισμού του 1914 με την ανεξέλεγκτη επίλυση των διεθνών διαφορών με στρατιωτικά μέσα το 2003; Αν μας ενδιαφέρει να μην επαναλαμβάνουμε τα λάθη μας, καλόν είναι να τα γνωρίζουμε. Το βιβλίο αυτό, εκτός των άλλων, είναι ένα καλό μάθημα αυτογνωσίας.

Μιχάλης Ζουμπουλάκης
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Stavros Perentidis

Pratiques de mariage et nuances de continuité dans le monde grec. Quatre études d'anthropologie historique et juridique

Publications de l'Université Paul-Valéry Montpellier III, 2002.
XIV + 143 σελ. + 9 εικόνες εκτός κειμένου. ISBN 2-84269-533-X

Το βιβλίο προσεγγίζει το θέμα του γάμου στην Αρχαία Ελλάδα και τις ενδεχόμενες επιβιώσεις του στον χριστιανικό κόσμο του Βυζαντίου, μέσα από την οπτική της ιστορικής και νομικής ανθρωπολογίας. Απαρτίζεται από τέσσερις μελέτες, αρθρωμένες σε δύο μέρη: στο πρώτο μέρος

(L'anthropologie du voile nuptial et nuances de continuité et de rupture), που συγκεντρώνει τις τρεις πρώτες μελέτες, στο κέντρο του ενδιαφέροντος του συγγραφέα βρίσκεται η γαμήλια τελετή, και πιο συγκεκριμένα, η εμβληματική τελετουργική χειρονομία της αποκάλυψης του καλυμ-

μένου με πέπλο προσώπου της νύφης. Το δεύτερο μέρος (Une rupture: la polyandrie) συγκροτείται από τη μεγαλύτερη και πιο σύνθετη μελέτη, σχετική με τον περίφημο θεσμό της πολυανδρίας στη Σπάρτη. Η πολυανδρία αποτελεί μια ριζικά αρχαϊκή μορφή κοινωνικού δεσμού και απαιτά απομονωμένη στον ελληνικό κόσμο.

Τρεις από τις μελέτες (οι υπ. αριθμόν 1, 3 και 4) αυτές έχουν ήδη εκδοθεί, αλλά στην παρούσα έκδοση έχουν ξαναδουλευτεί σε μεγάλο βαθμό, ώστε να θεωρούνται δεύτερες εκδόσεις.

Η πρώτη μελέτη (Araulia-Eraulia - anakalypteria : Definition et fonction des rites et des dons nuptiaux), σημαντικότερη αυτών του πρώτου μέρους, εστιάζει στο τελετουργικό του γάμου στην αρχαιότητα, έναν τομέα έρευνας σχετικά παραμελημένο. Ο συγγραφέας θέτει δύο στόχους: να παρουσιάσει μια κατά το δυνατόν συγκεκριμένη εικόνα της διαδοχής των τελετουργιών του εορτασμού του γάμου στην αρχαία Ελλάδα και να φωτίσει τον ρόλο της καθεμιάς στην πορεία της ολοκλήρωσης της γαμήλιας τελετής. Το υλικό αντλείται από τις δύο περιοχές όπου οι επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες είναι επαρκείς, τα νησιά των Κυκλάδων και την Αθήνα της κλασικής περιόδου.

Σύμφωνα με τον συγγραφέα, οι προγενέστεροι μελετητές απέτυχαν να ορίσουν επακριβώς το ρόλο της καθεμιάς από τις κυρίαρχες τελετές του τριήμερου

εορτασμού του γάμου, είτε διότι βασίστηκαν στις παραφθαρμένες εκδοχές σχολίων και λεξικογραφικών λημμάτων που συντάχθηκαν από βυζαντινούς λογίους που δεν είχαν καθαρή εικόνα του ζητήματος που πραγματεύονταν, είτε γιατί επηρεάστηκαν σε μεγάλο βαθμό από τα έθιμα που επικρατούσαν στο γερμανικό κόσμο, απ'όπου έλκουν την καταγωγή τους οι περισσότεροι πρώιμοι μελετητές του αρχαίου ελληνικού γάμου. Αντίθετα από τον χριστιανικό γάμο, ο ελληνικός γάμος δεν ολοκληρώνεται νομικά και θρησκευτικά σε μία και μόνο συμβολική τελετή και πράξη, αλλά αποτελεί ένα σύνολο τελετουργιών που κορυφώνονται με τα ανακαλυπτήρια, την αποκάλυψη του προσώπου της νύφης με την αφαίρεση του νυφικού πέπλου.

Η πρώτη μέρα του γάμου, η απαύλια, σηματοδοτείται από ένα περίεργο έθιμο, κατά το οποίο ο νυμφίος πηγαίνει στο σπίτι του μελλοντικού πεθερού του και κοιμάται μ'ένα μικρό κορίτσι του οποίου οι δυό γονείς βρίσκονται εν ζωή (παις αμφιθαλής). Αντίστοιχα, η νύμφη κατά τη δεύτερη ημέρα των γάμων, την επαύλια, μεταφέρεται με πομπή στο σπίτι του νυμφίου, και εκτελεί ένα ανάλογο τελετουργικό, κοιμάται δηλαδή μ' ένα μικρό αγόρι του οποίου οι γονείς βρίσκονται εν ζωή. Ο όρος επαύλια αποδίδεται επίσης στα δώρα που λαμβάνει το ζευγάρι. Η ερμηνεία των δύο τελετουργικών από τον συγγραφέα ως τελετουργίες χω-

ρισμού, σύμφωνα με το κλασικό ανθρωπολογικό πρότυπο των τριμερών διαβατήριων τελετών, όπως ορίστηκε από τον Van Genep, είναι ελκυστική, και πολύ πειστικότερη από τις προηγούμενες θεωρίες (αποτρεπτικός και γονιμικός-μαγικός χαρακτήρας). Ενδέχεται δε, σε ορισμένες περιπτώσεις (ο συγγραφέας βρίσκει παράλληλα κυρίως από τον δωρικό κόσμο), η τελετή του αποχωρισμού να συνοδεύεται από την υιοθέτηση των χαρακτηριστικών εκείνων που διαφοροποιούν τον μουύμενο από το φύλο του: για να γίνει κανείς οριστικά άνδρας ή γυναίκα, πρέπει να περάσει ένα μεταβατικό στάδιο κατά το οποίο θα υιοθετήσει τον ρουχισμό, ή ακόμη και τις συμπεριφορές του άλλου φύλου.

Η κυριότερη τελετή της δεύτερης ημέρας, είναι η μεταφορά της νύφης από το πατρικό της στο νέο της σπίτι. Η νύφη είναι καλυμμένη με τον πέπλο, ενώ η πομπή είναι νυκτερινή, υπό το φώς πυρσών. Εδώ οι πηγές που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας για την αποκωδικοποίηση των τελετουργιών είναι κυρίως εικονογραφικές, προερχόμενες από αττικά αγγεία του 5ου αι. π.Χ., άρα πιο κοντά στην περίοδο ενδιαφέροντος, και, παρά το παραμορφωτικό πρίσμα της καλλιτεχνικής δημιουργίας, αξιόπιστες. Το τελετουργικό ερμηνεύεται με λαμπρό τρόπο, ως δηλωτικό μιας φάσης όπου η νύφη, χωρίς να ανήκει πια στον οίκο του πατρός της, δεν έχει ενταχθεί ακόμη στον οίκο του συζύγου της, καθώς ο

γάμος δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Γι' αυτό και θα περάσει τη νύχτα αυτή με τον παίδα αμφιθαλή. Εφόσον λοιπόν η νύφη είναι μακριά από το βλέμμα των άλλων, σ' ένα συμβολικό επίπεδο μπορεί να θεωρηθεί ως ανύπαρκτη. Είναι η περίοδος όπου η νύφη είναι περιθωριακή, καθώς δεν ανήκει σε καμία συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, αλλά και ταυτόχρονα ιερή. Η ημέρα αυτή, σημαντική για τη νύφη, τίθεται υπό την αιγίδα της Αρτέμιδος και της Εκάτης.

Η ανακαλυπτήρια τελετή και τα ανακαλυπτήρια δώρα που τη συνοδεύουν, κλείνουν τον τελετουργικό κύκλο του γάμου κατά την τρίτη ημέρα. Η ανακαλυπτήρια τελετή ξαναφέρει τη νύφη στον κόσμο, μέσω του βλέματος των άλλων: επιστρέφοντας στον «ορατό» κόσμο, η νύφη ξαναγεννιέται, αποκτώντας έναν νέο κοινωνικό ρόλο, αυτόν της συζύγου. Ενδεικτικά, οι θεότητες που «πρυτανεύουν» την τελετή είναι ο Ζεύς τέλειος και η Ήρα τελεία, το αρχετυπικό ζευγάρι που πρώτο τέλεσε τους γάμους του με βάση τη συγκεκριμένη τελετουργία, με βάση ένα κοσμολογικό ποίημα του Φερεκύδη της Σύρου. Εδώ ολοκληρώνεται το τριμερές σχήμα της διαβατήριας τελετής, με την εισδοχή της νύφης στον νέο της κοινωνικό ρόλο. Η ολοκλήρωση της τελετής αυτής σηματοδοτεί την ορθή τέλεση του γάμου. Τυχόν διακοπή της διαδικασίας σε οποιαδήποτε φάση πριν την ανακάλυψη, καθιστά το γάμο ατελή και άρα άκυ-

με τα ανακαλυπτήρια, την τελετουργία της αποκάλυψης του προσώπου της νύφης κάτω από τον πέπλο, αλλά και τα δώρα που η τελευταία δέχεται, καθώς και με τη χρήση, από ορισμένους σχολιαστές, του βυζαντινού όρου *θεώρητρα*, ως συνώνυμου. Στη βυζαντινή νομική ορολογία, υπάρχει και ο όρος *θεώρητρον*, η «τιμή της παρθενίας», που αντιστοιχεί στο 1/12 της προίκας, και που δίδονταν από το σύζυγο στη σύζυγο σαν προσωπικό περιουσιακό στοιχείο. Η συγκριτική μελέτη των ανακαλυπτηρίων με τα *θεώρητρα* αποδίδει αρνητικά αποτελέσματα: βασισμένοι και στην εικονογραφία της βυζαντινής περιόδου (παραστάσεις των γάμων της Κανά), ο συγγραφέας αποδεικνύει ότι ο πέπλος και η απομάκρυνσή του από το πρόσωπο της νύφης δεν ανήκει στο τελετουργικό του χριστιανικού γάμου της περιόδου. Στην πραγματικότητα, η φιλολογική ανάλυση αποδεικνύει ότι η προτεινόμενη συνωνυμία των δύο όρων είναι αποτέλεσμα σύγχυσης των βυζαντινών συγγραφέων του 12ου αι. μ.Χ., και ιδιαίτερα του λογίου Εμμανουήλ Μοσχόπουλου.

Η πολυανδρία, με την οποία ασχολείται ο συγγραφέας στην τελευταία μελέτη του βιβλίου (*Reflexions sur la polyandrie a Sparte dans l'Antiquite*), είναι ο γαμήλιος δεσμός που θεσπίζεται από μία γυναίκα και δύο ή περισσότερους άνδρες, τις περισσότερες φορές για δεδομένο χρονικό διάστημα, με στόχο την τεκνοποίηση. Δεν αποτελεί πλή-

ρη γάμο, καθώς δεν αγγίζει απαραίτητα ζητήματα συγκατοίκησης και ιδιοκτησίας περιουσιακών στοιχείων, παρολαυτά είναι θεσμοθετημένη σε ορισμένες αρχαϊκές κοινωνίες, αρκετά απομακρυσμένες μεταξύ τους στο χώρο και στο χρόνο. Αποτελεί, με λίγα λόγια, μια αποδεκτή κοινωνική πρακτική που καλείται να λύσει ένα συγκεκριμένο πρόβλημα επιβίωσης της κοινωνίας, την κατά το μέγιστο βαθμό δυνατότητα των μελών της να αναπαρχθούν φυσικά. Πρόκειται για την σπανιότερη μορφή πολυγαμίας.

Οι πηγές για την πολυανδρία στη Σπάρτη, παρά την ποικιλία τους (*Ξενοφών*, *Πολύβιος*, *Νικόλαος της Δαμασκού* και *Πλούταρχος*) και τη χρονική απόσταση που τις χωρίζει (4ος αι. π.Χ.-2ος αι. μ.Χ.), συγκλίνουν στο να θεωρούν ότι η πρωτοβουλία για τη σύναψη δεσμού πολυανδρίας βρίσκεται στους ίδιους τους άνδρες (κάτι που τονίζει ο συγγραφέας στις σελ. 88-89): είτε ένας γέρος καλεί στο σπίτι του έναν νέο άνδρα για να κάνει παιδιά με τη γυναίκα του, είτε ένας άνδρας που επιθυμεί παιδιά, συνεννοείται με το σύζυγο μιας μητέρας υγιών τέκνων και συνευρίσκεται μαζί της χωρίς υποχρέωση συγκατοίκησης. Άλλοτε είναι δύο ή περισσότερα αδέρφια που μοιράζονται την ίδια γυναίκα, και θεωρούν τα παιδιά τους κοινά, ή ένας σύζυγος που προσφέρει τη γυναίκα του, ήδη μητέρα υγιών και όμορφων παιδιών, σε κάποιο φίλο του για να αποκτήσει απογόνους. Σύμφωνα με μια τρίτη μαρτυρία,

σμού του γάμου, αλλά και των παρεμφερών ιδιότυπων πρακτικών, για τη γνώση των στενά πατριαρχικών κοινωνιών της αρχαίας Ελλάδας. Η ικανότητα του συγγραφέα να χειριστεί με εξίσου δημιουργικό τρόπο τα συμπεράσματα της φιλολογικής έρευνας για την αρχαιότητα αλλά και το Βυζάντιο, τις εικονογραφικές μαρτυρίες και τα εθνολογικά παράλληλα από πολύ διαφορετικούς λαούς, αποδεικνύει, εκτός από την εντυπωσιακή ευρυμάθειά του, την ισχύ του μοντέλου της διεπιστημονικής προσέγγισης των αρχαίων κοινωνιών. Αν και το βιβλίο προορίζεται για τον εξειδικευμένο μελετητή σε θέματα της κοινωνίας της αρχαίας Ελλάδας και του Βυζαντίου, η ευρύτητα των πεδίων που θίγει και η κεντρικότητα των ζητημάτων που εγείρει, το καθιστά απαραίτητο όχι μόνο για τους μελετητές της αρχαιότητας, αλλά και για κάθε κοινωνικό επιστήμονα που ενδιαφέρεται για τις δομές των παραδοσιακών κοινωνιών.

Η έκδοση, σε μικρό σχήμα, είναι πολύ προσεγμένη αν και τα τυπογραφικά λάθη δεν λείπουν (σελ. 13: *coutre* αντί για *courte*. Σελ. 27: *de ce que L. Gernet...*, αντί για *de que L. Gernet*. Σελ. 55: *soi-disant* αντί για *spoi-disant*. Ένα σημαντικότερο εμφανίζεται στην σελ. 108, καθώς ένα τμήμα της τελευταίας παραγράφου επαναλαμβάνεται στη σελ. 109). Η βιβλιογραφία είναι εκτενέστατη και πλήρως ενημερωμένη (ως το 1998), ενώ η έκδοση συμπληρώνεται μ'ένα πολύ χρήσιμο γλωσσάριο τεχνικών όρων και με ευρετήριο πηγών αρχαίων συγγραφέων.

Δημήτρης Γ. Παλαιοθόδωρος
Διδάσκων Κλασικής
Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας
και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
paleo@fhw.gr

ΔΙΟΡΘΩΣΗ

Στο προηγούμενο τεύχος, η κριτική του βιβλίου του Σπύρου Μακρή, «Η θεωρία των διεθνών σχέσεων την εποχή της παγκοσμιοποίησης», των εκδόσεων Παπαζήση, έγινε από τον κ. Κυριάκο Μικελή.